

**Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin
İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elm və mədəniyyətinin təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya gələn Azərbaycan Türk müəllimi Abbas Səhhət (1879-1918) bir müddət Qacarlar dövlətində yaşamış, Məşhəd və Tehran şəhərlərində tibb ixtisası üzrə təhsil almışdır. 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdandan Səhhət təcridcən həkimlik sənətindən uzaqlaşaraq məktəblərdə Türk (Azərbaycan) dilindən dərs demişdir. Məhz bu dövrdən etibarən ədəbi fəaliyyətə başlayan Səhhətin 1903-cü ildən məqalələri "Şərqi-Rus" və başqa qəzet-jumalalarda çap olunmuşdur.

"Yeni üslublu məktəblər" ideyasının müdafiəçisi olan A.Səhhət o dövrdə Bakıda nəşr olunan jurnal-qəzetlərdə ardıcıl qaydada çıxış etmişdir. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan Səhhət, o dövr Türk oxucusunu rus (Lermontov, Puşkin, Krılov, Qorki və b.), fransız (Hüqo, Müsse və b.), alman (Höte, Şiller və b.) ziyalılarınin əsərləri ilə tanış etmişdir. O, 1918-ci ilin martında dünyasını dəyişmişdir.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Cəhalet səmərəsi yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi" (1914), "Sınıq saz" (1912), "Kasıbıq eyib deyil" (1912), "Qərb günəşi (tərcümələr toplusu)" (1912), "Türk dilinin üçillik tədrisi üçün dərslik (həmmüəlif, 1912), "Yeni məktəb" (həmmüəlif, 1912), "Əhmədin qeyrəti", "Şair, şeir perisi və şəhəri" (1916) və b.

Səhhət yaradıcılığının ilk dövrlərində müsəlman xalqları, o cümlədən türkləri oyanmağa, inkişaf etməyə bir sözlə maariflənməyə çağırmış, çıxış yolunu dini elmlərlə yanaşı dünyəvi elmləri də öyrənməkdə görmüşdür. O, "Dəvət" şeirində yazırdı ki, artıq "İslam evi" viran olduğu üçün elm yolu ilə din həyatını yeni-dən canlandırmaq və millətin nəcətini qorumaq lazımdır.

Arxadaşlar! Elm lazımdır ki, tap-sın din həyat.

Elm ilən hasil olur izzət, tapar millət nicat.

Səy edin ta bizlərə əhsən etsin kainat,

Elmsiz ömr etmədən min dəfə arcahdır məmat.

Keçdi dövrü-zuri-bazu, elmü-fəzil əyyamıdır!

Arxadaşlar! Oxuyun, elm oxumaq həngəmdir!

Bax, əcanib bərrü bəhrə elmilə sultan olub,

Cəhlü qəflətə vəli islam evi viran olub.

Dideyi-dinpərvəran bu hala xunəşan olub.

Abbas Səhhətin dünyagörüşündə azərbaycançılıq və milli maarifçilik

Çarə axtarmaq gerek, həm əhdü həm peyman olub.1

Ona görə, müsəlman xalqları Qərb xalqları kimi qəflətdən oyanıb yeniləşmə "gülşeni"ndə yer tutmaq istəyirsə ixtilafa, təfriqəyə son qoymalı, elm yolu ilə millətin ehtiyaclarına vəqif olub həllinə çalışmalıdır. İslamın da insanları elm öyrənməyə sövq etdiyini, eləcə də yeniləşməyə tərəfdarı olduğunu deyən, Səhhət "Nitqi-mənzum" şeirində yazırdı ki, "Türk oğlu və müsəlman balası" cahil qalmamalı, yenidən türklüyün və islamlığın əsil mahiyyətinə varmalıdır:

Din getdi, vətən getdi, dəyanət unuduldu,

İslamdan ancaq quru ad virdi-zəbandır.

İslama yaraşmaz bu qədar iczürəzalət.

Bica yerə islam adını qoyma, yalandır.

İslam olanın elmü kəmalı gerek olsun,

Əsəlimizin şöhrəti məşhuri-cəhandır.

Türk oğlu, müsəlman balası cahil olarmı?

Billah, belə eybi daşımaq xeyli girandır.

Elm ilə, şücaətlə gerekdir yaşayaq biz,

Fitrət dəyişir, sanma bu qan yənə o qandır.

Quran bizə buyurubdur alim gerek olmaq,

Zənn etmə ki, şair sözüdür, bəlkə yalandır.

Qanuni-həyatdır: yaşamaz cahil olan qövüm,

Səy eylə oxu, qeyrət elə, qardaş, amandır! 2

Deməli, bu gün islamın quru adının qalması, millətin və vətənin çarəsiz vəziyyətdə olması bir reallıqdır və ondan çıxış yolları axtarmaq lazımdır. Səhhətə görə ümmət (müsəlman), millət (türk), milliyət (Qafqaz türkləri) və vətən (dar mənada Qafqaz, geniş mənada İslam-Türk ələmi) üçün əsas çarə də qəflət yuxusundan ayılıb xaricilərin qabağa düşdüyü bir zamanda geridə qalmağa son qoymaq üçün elm, millət və mədəniyyətdən yapışmaqdır. O, yazırdı: "İndi millət, mədəniyyət demidir, Rəhi-ümmətdə həmiyyət demidir". 3 Bu baxımdan Səhhət vaxtilə dünyaya işiq saçan ("dünyaya pərtövken"), hür olan ümmətin, millətin, vətənin ("Qafqaz qitesidir mənim vətənim" 4) indi zülmət içində, kölə kimi ("hür iken əbdi-natəvan oldun") yaşaması

ilə razılaşa bilmirdi. 5 Onun nəzərdə tutduğu müsəlman ümməti, Türk milləti, İslam-Türk coğrafiyasının övlətləri vaxtilə Qərb-Avropaya elmdən, əxlaqdan dərs vermiş, hər bəydanlarında qalibiyyət sevincləri yaşamışdır. Ancaq artıq "qaçıb elmin pərisi kişvəri-islamdan Qərbə" deyən, Səhhətə görə bu gün Şərç ələmində elm əvəzinə cəhalet, avamlıq dolaşmaqda, "din adı altında dinsizlik" hökm sürməkdədir. 6 Səhhətin fikrincə, bu baxımdan bir tərəfdən bu gün İslam dininin dünyada xar, hörmətsiz, iz-zətsiz olmasını dərk etməklə yanaşı, digər tərəfdən millət, milliyət hissini oyadıb yenidən toparlanmaq zamanıdır. O, yazırdı:

Bireylə bəkkür, necə gör xar olub islam,
Ənvai-bəlaya giriftar olub islam,

ni çox keçmədən bir hissəsinin (Qafqaz türklərinin) Çarlığın işğalı altında qalması, digər hissəsinin isə (Qacariyyə türklərinin) ingilis ideoloqlarının təbliğ-təşviqatının qurbanına çevrilməsinin nəticəsi idi. Hər halda Qacarlar dövləti 19-cu əsrin əvvəllərində keçmiş Səfəvilər dövlətinin tamamına sahib çıxma bilmədiyi kimi, 20-ci əsrin əvvəllərində avropalıların ideoloji oyunlarının qurbanı olaraq türklüyə-türk dünyagörüşünə də əsasən arxa çevirmişdir. Belə olduğu təqdirdə, Çarlığın işğalı altında olmaqla yanaşı, üstəlik 19-cu əsrin əvvəllərinə qədər əsasən birgə həyat sürdüyü Türk dövlətçiliyinin iranlaşdırılması nəticəsində Qacarlardan əlini üzən Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan türkləri üçün əsas

əhalimizi onların asarına aşına edim. Tainki o şümusi-elmü ifanın ənvairi-şüesilə bizim də zülmətdə qalan duyğularımız işiqlənsin. Xarici lisanlarına aşına olmayan şairlərimiz onlara nəzirə yazmaqda yeni-yeni, gözəl-gözəl əsərlər meydana gətirsin. Bununla bizim də ədəbiyyatımız dövlətlənsin və tərəqqi etsin". 9

Ancaq Səhhət avropalılarla tamamilə təqlid etməyin də əleyhinə idi. Çünki hər şeydə onları təqlid etməkdə imanımızı və milli hürriyyətimizi məhv edə bilərik: "Məsum balalarımızı hələ göz açmamış xarici mürəbbələrlə təslim edirik. Bədbəxt balalarımızı dünyanı bilməmişdən, tanımadan ruhunu zəhərleyib öldürürük. Doğrudur, övladımız zahirdə ölüb qəbrə gətməyir, lakin həqiqətdə ruhu ölü, vücudu canlı bir məzar şəklindədir. Çünki insanın həqiqi ruhu dəyanət və millətdir. O zəhərləndikdən sonra, o məhv olduqdan sonra yerdə nə qalır? Ruhuz bir qəlb, cansız bir cəsəd! Biz bununla mədənləşmirik, fəqət, avropalılara bir nəfər də avropalı qazandırmıq, "biz" isə yox oluruz! Canım! Bu qədər laqeydlilik olarmı? Kim ki, iki kəlmə "het" ilə "yes" i bildi, dimaqlarını uzadıb, başına altı şahılıq şapka keçirilib daha islamıyyəti, milliyəti tanıdır. Əsla türkçə danışmağa, oxumağa rəğbət etmir".10

Avropalaşan, ruslaşan türklərin evlərində Avropa və Rusiya ədiblərinin əsərləri olduğu halda, bir və rəq türkçə yoxdur deyən Səhhət yazırdı ki, "avropapərəstlər", "ruspərəstlər" yalnız-doğru rusca, fransızca danışır, Türk yox, Rus ya da Avropa qəzetləri alırlar: "Hər şeydə Avropa ədəbini, əxlaqını təqlid edirik, bəs millətpərvərliyi, vətənpərvərliyi nə üçün onlardan görüb götürməyirik?".11 O, yazırdı ki, Avropa ruhunun havası ilə vətənin, millətin sevnələri az olduğu kimi, Türk dilini öyrənmək istəyənlər də çox deyildi. O, yazırdı:

Deyərim hər zaman ki: "Qeyrət edin, Türk dili bir gözəl, şirin dildir, Onu öyrənməyə həmiyyət edin". Etməyir kimsəyə sözümlə təsir, Oluram gündə bir sayaq dilgir.12

Səhhət satirik anlamda yazırdı ki, Ana dilimizdə-Türk dilində yazmaq, öyrənməyi özünə ar bilənələr, ona xor baxanlar bəlkə də "haqlı"dırlar. O, yazırdı:

**"Ana dili gerekdir"; nahaq yerə bəhs açma,
Biz məhv olmaq istərik, yoldaşlıqdan heç qaçma,
Bizə təmiz insan tək ömür eləmək, yaşamaq,
Çox eyibdir Türk adın bizə daim daşımaq.
Gəl gedəlim kef ilə meyxanəyə, içəlim!
Həm mülkdən, millətdən, dinimizdən keçəlim! 13**

1 Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider nəşriyyatı», 2005, s.34

2 Yənə orada, s.64

3 Yənə orada, s.37

4 Yənə orada, s.81

5 Yənə orada, s.41

6 Yənə orada, s.45

7 Yənə orada, s.35

8 Yənə orada, s.58

9 Yənə orada, s.264

10 Məmmədov M.Azərbaycan ədəbi tənqid. Məntəxabat .Bakı, "Tural" NPM,2002, s.246-247

11 Yənə orada, s.247

12 Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider nəşriyyatı», 2005, s.152

13 Yənə orada, s.104

**Bizzətü, bihömətü, biaz olub islam,
Ancaq quru bir ada nigahdar olub islam..**

**Afaqi tutub qülgüeyi-bangi-cəzaid.
Əqsami-tərəqqiyü təalivü fəvaid.
Amma olur islamda qəflət mütezaid.
Bu dərdə edin çarə ki, Səhhət ola aid,**

**Milliyəti yad eyləyin, ey milləti-naci!
Pək təhükəli xəstədir islam məzaci. 7**

Bizcə, bu və digər maarifçi şeirlərində müsəlman ümməti, islam ələmi ilə yanaşı Səhhətin yavaş yavaş millətdən (Türk), milliyətdən (Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan türklərindən), milli vətəndən (Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan) bəhs etməsi təsadüfi olmamışdır. Artıq Səhhət müsəlman türklərinin, o cümlədən Qafqaz türklərinin əsas nicat yolu kimi islamı, islam birliyini deyil, türk birliyini, türklüyü, türk vətəni önə çəkirdi: "Şişə çəksəz də diriyyəni ətəmi, Atmaram mən vətəni millətimi. Məsləkim tər-cümeyi-halimdir. Lütfi-həq qayeyi-amalımdır".8

Səhhət haqlı olaraq yazırdı ki, din, dini məzhəbçilik dövründə nəinki islamın əsil mahiyyətindən uzaqlaşmışıq, eyni zamanda millət, milliyət yolunu da itirmişik. Bizcə, bütün bunlar türklüyü təhrifə uğardılmış islam dini daxilindəki məzhəblərin içində eridilən Azərbaycan türkləri

yol milliyət xətti idi. Ancaq bu milliyət xəttini ortaya qoymaq üçün də bir tərəfdən dinə, dini məzhəblərə baxışlar köklü şəkildə dəyişməli, digər tərəfdən son əsrlərdə inkişafa üz qoyaraq dünyanın hegemonuna çevrilməyə başlayan Avropa-Qərb mədə-

niyyətinə münasibəti doğru müəyyənləşdirmək idi.

Bizcə, Səhhət də, məhz bu iki amili əsas tutaraq bir tərəfdən din dövrü zamanının artıq bitməsinə, digər tərəfdən milliyət məsələsinin vaxtının gəlməsinə ifadə etməyə çalışmış, bunun üçün də Avropa xalqları kimi, elm və sənayədə inkişaf etməyi vacib saymışdır. Bu amilləri də nəzərə alaraq Səhhət Avropa xalqlarının ədəbiyyatının ana dilimizə tərcüməsinin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, avropalılardan elm və texnologiyaya öyrənmək isə kafirlik əməli deyil, əksinə, islam dininə, millət mənafeyinə uyğundur. Çünki İslam dininin peyğəmbəri (s) də buyurmuşdur ki, elm hansı ölkədə olursa olsun onu öyrənmək lazımdır. O, yazırdı: "Elm heç bir millətin malı deyildir! Hər kəs yiyələnmək istəsə onundur. Bu mətləb məni vadar etdi ki, Qərb ədəbiyyatından bəqədri-qüvvə öz dilimizə tərcümə etməklə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə çap olunur